

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУЧАСНИХ ДИСКУСІЙ ПО ПРОБЛЕМІ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Виховання особистості, що володіє толерантною ментальністю, є в даний час однією з найважливіших суспільних проблем. Сучасний стан суспільства характеризується посиленням соціальної мобільності, міграції, розвитком культурних контактів усіх рівнів, різкими змінами ціннісних орієнтирів. При цьому у всіх сферах відзначається і підвищення рівня міжетнічної напруженості, культурної нетерпимості, релігійного й етнічного екстремізму. Перебороти ці кризові явища тільки шляхом політичних та економічних рішень неможливо. Корені проблем лежать у глибині психіки людини, в актуалізації архаїчних способів відносин до світу. Необхідно формувати толерантність, терпимість до інших способів життя, до інших культурних форм вже в особистості підростаючого покоління, формувати толерантну свідомість як стабільну особистісну характеристику. Реалізація означених проблем припускає рішення як теоретичних, так і практичних задач.

Теоретичний аспект проблеми пов'язаний з визначенням поняття "толерантність особистості", описом конкретних механізмів формування і проявів толерантності як способу суб'єктного існування особистості в культурі. Практичний план припускає побудову моделі процесу виховання толерантності, визначення найбільш ефективних шляхів розвитку здатності до сприйняття іншої культури, іншої системи цінностей без втрати власної ідентичності.

Величезну увагу, що у даний час викликає проблема толерантності, і реальні пошуки практичних рішень у встановленні толерантних відносин, природно, стимулюють потреби обговорення існуючих позицій, підходів до її розуміння, диференціації останніх, їхнього аналізу й обґрунтувань.

Якщо проаналізувати роботи, що вийшли в ХХ столітті, особливо в останні три десятиліття, у назві яких фігурувало б слово "толерантність", можна зробити поспішний висновок про те, що ця проблема отримала заслужену увагу і всебічний аналіз її відбувся. Однак хоча перше припущення і відповідає дійсності, аналізу проблема майже не одержала. Для більшості авторів, чії думки часом різняться, характерний загальний підхід до проблеми толерантності: публіцистичний за формою і соціально-політичний за змістом.

Насамперед виділимо три основних питання, навколо яких ведуться дебати. Перший з них: чому саме толерантність потрібна людству? Які причини її сьогоденної актуальності? Тут автори торкаються проблем насильства, фанатизму, дискримінації і в цілому прав особистості на свободу й повагу. Друге питання: що таке толерантність? Тут мова йде про визначення поняття “толерантність”, його співвідношенні з поняттями “автономія особистості”, “індиферентність”, “істина”. Третє питання – про межі, поза якими толерантність перетворюється у свою протилежність і стає небезпечною.

Розглянемо послідовно кожен групу питань, щоб уявити сучасне бачення проблеми толерантності західними фахівцями в галузі суспільних наук.

Те, що інтерес до толерантності спалахнув з новою силою в другій половині ХХ століття, не викликає подиву. Людство усвідомило, що взаєморозуміння і мир не є природним наслідком прогресу в різних сферах людської діяльності. Дві світові війни, остання з яких закінчилася репетицією можливого ядерного апокаліпсиса, геноцид, расизм, націоналізм, військові і поліцейські режими, концентраційні табори, тероризм – цей неповний список дискредитує сукупний підсумок соціального розвитку суспільств, що орієнтували себе на стабільність й прогрес.

У ХХ столітті було прийнято багато декларацій, хартій, законів, у яких знайшли втілення ідеї свободи особистості (“Загальна декларація прав людини” (1948), “Декларація про релігійну свободу” (1965), “Декларація принципів толерантності” (1995) і ін.). Однак толерантність, що затвердилася в офіційних документах, усе ще далека від того, щоб стати загальноприйнятим принципом взаємовідносин.

В історії людства інтолерантність часто домінувала. Сьогоднішнє удосконалення технології насильства робить її ще більш руйнівною і небезпечною. Толерантність у цих умовах осмислюється як єдиний шлях, що веде до самозбереження і подальшого культурного розвитку людства.

Як антипод фанатизму з його лютим неприйняттям будь-якої відмінності і прагненням до однаковості за будь-яку ціну, толерантність бачиться істинною цінністю. Розуміння толерантності як терпимості є традиційним, але не вичерпним.

Ще британський філософ ХVIII ст. Джон Локк дійшов висновку: досконала толерантність – це не тільки свідоме та позбавлене негативного забарвлення визнання державою свободи “іншого”

самому вести свої громадянські або приватні справи у будь-який спосіб, тільки без суперечок із законом. Це ще й захист з боку держави свободи кожного громадянина від будь-якого нелегітимного її обмеження.

Висновок Локка базувався на визнанні свободи невід'ємним правом людини, а також неприпустимості втручання держави у справи віросповідання і т.ін. У той же час він не був продуктом чисто теоретичних міркувань. Філософ осмислив і узагальнив реальні процеси, пов'язані з пошуками шляхів усунення небезпечного для країни протистояння між прихильниками англіканської церкви та різноманітними іновірцями (дисентерами), осередки яких виникли під час фундаментальних соціальних і релігійних перетворень. Влітку 1689 року британський парламент ухвалив Акт терпимості (Toleration Act). Досить швидко з'ясувалось, що легітимне співіснування кількох церков зовсім не веде до анархії та втрати керованості, а робить державу сильнішою. У такий спосіб толерантність вперше продемонструвала свій потенціал дієвого інструменту досягнення політичної злагоди різноманітних сил за умов збереження ними законної свободи і права бути самим собою.

Надалі поняття толерантності набуло поширення не тільки на сферу міжрелігійних стосунків, а й на більшість відносин у суспільстві, що виникають через відмінність людей і спільнот, багатоманітність культур.

Сьогодні розуміння толерантності поглиблюється далі, наприклад, французьким філософом Полем Рикером. Він відмічає необхідність не тільки гарантування свободи легітимному "іншому", а й надання слабкому "іншому" певних переваг для самореалізації. Точніше, бажане збільшення переваг для більш слабого має бути компенсоване зменшенням шкоди для сильнішого в опозиції [1].

А. Морван, визначаючи підставою толерантності милосердя і повагу людської особистості, бачить у ній ідеал і життєво важливий принцип та вважає, що лише вона одна дає цивілізації шанс вижити. П. Ванберген вважає толерантність одним з фундаментальних моральних понять, навколо яких може організуватися наше індивідуальне і громадське життя.

Головним аргументом на користь толерантності завжди були і залишаються легко прогнозовані і трагічні результати, що спостерігаються реально за її відсутності.

Толерантність потрібна не тільки для збереження того, що є, але і для руху вперед, для культурного розвитку. Розум толерантної людини, як вважає К. Мур, відкритий постійній взаємодії різних ідей, збагаченню, що виходить з розмаїтості досвіду.

Подібні міркування знаходимо в статті К. Поппера “Толерантність і інтелектуальна відповідальність”. Метою будь-якої наукової дискусії, на думку автора, повинно бути відкриття істини, чи принаймні, наближення до неї, а не розпалювання пристрастей, не перемога в дебатах за будь-яку ціну. Це можливо лише при взаємній толерантності, при усвідомленні того факту, що інша людина заслуговує бути почутою. Реальний прогрес у науці немислимий без можливості привселюдно відстоювати свою точку зору, критикувати погляди опонентів і завдяки цій критиці коректувати свою власну позицію. Толерантність і присвята себе істині – це два етичних принципи, що лежать в основі науки.

Толерантність припускає рівну гідність особистостей, яким належать несхожі погляди. Справжнім суб’єктом толерантності може бути тільки людина, що сприймає до уваги іншу людину. От, можливо, позиція, здатна стати основою толерантності.

Саме так міркують ті, хто бачить моральний аспект проблеми. С. Мендас вважає, наприклад, що говорити про толерантність як про чесноту можна лише в тому випадку, якщо в основу ставиться цінність автономної по своїй суті особистості, котра гідна поваги. Ж. Раз стверджує, що нам необхідна толерантність, що має на увазі придушення схильності й бажання переслідувати, мучити, заподіювати шкоду чи реагувати на людину небажаним чином.

У даному випадку особистість толерантна, якщо вона приборкує своє прагнення нанести який-небудь збиток тому, хто цього, на її думку, заслуговує.

Отже, навіть швидкий поверховий погляд на позиції і відношення до толерантності деяких західних дослідників свідчить про неоднозначність її оцінки, розуміння місця і ролі, хоча всіх їх поєднує визнання необхідності її як засобу й умови збереження стійкості і демократичності суспільства.

Переходимо до другого аспекту нашого огляду, до відповіді на питання: що ж таке толерантність з погляду сучасних дослідників проблеми і чи існує загальноприйняте її визначення?

На думку П. Кінга, “бути толерантним” означає терпіти, зносити, миритися з людиною, діяльністю, організацією, якого чи яку в дійсності не схвалюєш. П. Кінг вважає, що толерантність та інтолерантність ціннісно нейтральні, самі по собі не є ні добром, ні злом. Підставою того, що одну прийнято вважати добром, а іншу злом, на думку Кінга, є ряд історичних фактів, трагічних подій, причиною яких була інтолерантність державної влади чи якого-небудь релігійного руху.

У принципі вірне трактування толерантності як допущення, сприйняття того, що засуджуєш, часом дає привід ототожнювати її з пасивною поступливістю.

Це демонструє запропонований П. Леслеттом перелік можливих комбінацій несхвалення, схвалення, сприйняття і т.д. Погоджуючись із традиційним розумінням толерантності як сполучення несхвалення з сприйняттям, учений вважає, що толерантністю можна вважати прийняття як наслідок індиферентності (“слабка форма толерантності”) чи більш пасивну позицію, коли не відбувається ні відкидання об’єкта, ні його прийняття (“негативна толерантність”).

Однак більшість авторів, що пишуть про толерантність, вказують на її принципову відмінність від індиферентизму. Наприклад, Б. Уільямс вважає, що саме тому, що толерантність “спричиняє напруженість між прихильністю власним поглядам і визнанням переконань інших... вона не тотожна втомі чи просто байдужості” [2].

На активний характер толерантності вказує П. Гарнсей, підкреслюючи, що її “не слід змішувати з індиферентністю, апатією чи пасивною поступливістю”. Даного питання торкається і Ж. Бастид у своєму “Трактаті про моральне поведження”. Його міркування становлять інтерес тому, що, будучи фахівцем у галузі етики, Ж. Бастид торкнувся морального аспекту проблеми толерантності. Толерантність він називає “безцінною чеснотою” за умови, що її підставою не є байдужість і скепсис. “Скептична толерантність” (філософ іноді вживає визначення “низькопробна”) є наслідком втрати інтересу до моральних цінностей. Суспільство, де подібна толерантність затвердилася як норма, являє собою втомлений організм, “чия внутрішня цілісність порушена й окремі частини якого ігнорують один одного через свій ревнивий індивідуалізм”. Така “толерантність”, на думку Бастида, є “перевернутим догматизмом” і одночасно боягузливою позицією, тому що “закриває очі і затикає вуха, щоб не бачити драматичних проблем, що лежать в основі занепокоєння моральної свідомості” [3].

Як нам здається, ворожість майже завжди супроводжується несхваленням, тому толерантне поведження не було б можливим, якби людина не могла перебороти почуття антипатії до кого-небудь чи до чого-небудь. Але чому вона його переборює? Чому негативне відношення (будь-то емоційне несприйняття чи свідомий осуд) виливається в позитивну дію? У цьому суть проблеми толерантності.

Однак у більшості публікацій толерантність як явище морального порядку розглядається поверхово, іноді більш докладно, але ніколи ґрунтовно. Тим часом, не звернувшись до моральної сутності

проблеми толерантності, навряд чи можливо відповісти на питання, що незмінно виникають, як тільки мова заходить про практичне втілення даної суперечливої чесноти, і головне з цих питань – про межі толерантності.

Той факт, що існують межі, за якими заклик до толерантності стає недоречним, навіть небезпечним, визнається усіма. Розбіжності починаються при з'ясуванні того, де проходить ця межа і чи можливо взагалі з упевненістю провести таку.

М. Ворнок у статті “Межі толерантності” пропонує довіритися своїм почуттям, інтуїції при оцінці того чи іншого явища як терпимого чи нетерпимого. По суті, мова йде про принцип симпатії й антипатії. Однак критерій нетерпимості може як безрозмірно розширити коло явищ, яким буде відмовлено в толерантності, так і невиправдано звужити його. Для однієї людини “нестерпна” рабська праця негрів на плантаціях, а для іншої – колір шкіри цих людей.

Питання про межі толерантності піднімає і Д.Д. Рафаель у своїй статті “Нетерпиме”. Який вчинок може бути названий нетерпимим? На думку Д.Д. Рафаеля, нетерпимі ті дії, що являють собою зазіхання на права особистості, на її свободу. Необхідно толерантно відноситися до того, що в даний момент більшістю оцінюється позитивно, навіть якщо особисто ти цього не схвалюєш.

Варіант вирішення питання про межі толерантності, в основі якого лежить ідея свободи, пропонує Р.П. Друа. Він вважає, що толерантність “ґрунтується на принципі взаємності”. Суть полягає в тому, що якщо слова і вчинки людини не позбавляють іншої можливості поводитися вільно, то вони є об'єктивно толерантними. Коли мова йде про релігійну віру, політичне кредо, моральний вибір, соціальні та культурні цінності, нам “варто визнати, що в нас немає методів оцінки, за допомогою яких ми могли б з точністю сказати, які з моделей, прийнятих тією чи іншою людською групою, найкращі з абсолютної точки зору”. Тому ми не вправі нав'язувати наші погляди, а конфлікт “може бути тільки вербальним і без вирішального результату, тому що немає кінцевої інстанції, що могла б служити пробним каменем для наших переконань” [4].

Толерантність, іншими словами, – це виключення претензії на одноособове володіння істиною, це визнання за іншим права на вільне існування і самовираження. Принцип взаємності, на думку Друа, не дає толерантності переродитися у свою протилежність, дійти до абсурду, до самозаперечення.

Підводячи підсумок викладу сучасних точок зору деяких закордонних вчених на проблему толерантності, сформулюємо відповідні висновки.

Очевидно, що на відміну, наприклад, від XIX століття, проблема терпимості наприкінці XX і початку XXI століття виступає як самостійна. Її, безумовно, розглядають у контексті загального процесу звільнення особистості від будь-якого виду поневолення, однак бачать у ній соціальну (а деякі – і моральну) цінність. Іноді її характеризують як необхідну і достатню умову емансипації людини і підтримки миру на Землі.

Більш того, практично всі автори підкреслюють необхідність розробки теорії толерантності. Вірніше, мова йде про створення нової концепції, відмінної від тієї, що домінувала в XVI-XVIII століттях, концепції, що буде більш відповідати соціальним і інтелектуальним умовам нашого часу.

У сучасній науковій літературі, присвяченій проблемі толерантності, у цілому склалося визначення цього поняття.

Воно виглядає таким способом: толерантність – це свідоме допущення суб'єктом чого-небудь, що їм не схвалюється; це добровільне стримування від вчинення перешкод засуджуваному “іншому” при умові, що в суб'єкта є можливість чинити йому опір, є влада перешкодити вільному самовираженню “іншого”.

Якщо толерантність розглядають з політичної точки зору, то її цінність полягає в підтримці соціальної стабільності.

Ті ж автори, що бачать у толерантності моральну чесноту, підкреслюють моральний характер мотивів, що рухають людиною, що стримують своє невдоволення, своє бажання перешкодити, видозмінювати і навіть знищити те, що, на його думку, хибне і аморальне.